প্ৰথম অধ্যায়

১.০০ ভাৰতীয় সমাজ-সংস্কৃতিৰ পটভূমিত অসমীয়া শিশু সাহিত্যৰ উদ্ভৱ আৰু ক্ৰমবিকাশ

১.০১ শিশু সাহিত্য ঃ

শিশুৰ উপযোগীকৈ ৰচিত সাহিত্যই ‘শিশু সাহিত্য’। সাহিত্যৰ অন্যতম মনপৰশা ৰূপ শিশু সাহিত্য। শিশু সাহিত্য ৰচনা কৰাটো অতি দুৰূহ কাম। শিশুৰ মন আৰু কল্পনাৰ জগতখনৰ লগত নিবিড় সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিব পাৰিলেহে সাৰ্থক শিশু সাহিত্য ৰচনা কৰাটো সম্ভৱ। শিশু সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু, বৰ্ণনাকাৰী ভাষা আৰু প্ৰকাশভংগীত মধুৰ আৰু কোমলতাই আগস্থান পোৱা উচিত। সেয়ে সাৰ্থক শিশু সাহিত্য ৰচনা কৰাটো অতি দুৰূহ কাম।

শিশু সাহিত্য সম্পৰ্কে *Encyclopaedia, Britanica*ত কোৱা হৈছে যে —

> “লিখিত সাহিত্য কৰ্মই শিশুসকলক আনন্দ প্ৰদান কৰে, ৰসগ্ৰাহী কৰি তোলে। চিত্ৰায়িত পুথি, সহজ পঠনীয় কাহিনী, হিতোপদেশমূলক অপেশ্বৰীৰ কাহিনী, নিচুকণি গীত, কিংবদন্তিমূলক লোকগীত, মুখ বাগৰি অহা চহা মৌখিক সাহিত্য আদিয়ে এইবিধ সাহিত্যৰ বিধাক বহুধা মাত্ৰাৰে পৰিবেষ্টিত হৈ ধ্ৰুপদী সাহিত্যৰ মাত্ৰা প্ৰদান কৰিছে। অষ্টাদশ শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধত বিশিষ্ট আৰু স্বতন্ত্ৰ ৰূপত এইবিধ সাহিত্য উজ্জীৱিত হয় আৰু ঊনবিংশ শতিকাত পত্ৰে-পুষ্পে পল্লৱিত হৈ কুৰি শতিকাত বিশ্বৰ অতি উন্নত ৰাষ্ট্ৰসমূহত অতি বিশ্বজনীন শিশু সাহিত্যই বয়স্কসকলৰ সাৰ্বজনীন সাহিত্যত প্ৰত্যাহবান হিচাপে ঠিয় দিছে।”[১]

---

১. *Encyclopaedia, Britanic a* : “Body of written works produced to entertain or instruct young people. The genre emcompasses a wide range of works, including acknowledged classics of world literature, picture books and easy to read stories, and fairy tales, lullabies, fables folksongs and other, primarily orally transmited, materials. It emerged as a distinct and independent form only in the second half of the 18th century and blossomed in the 19th century. In the 20th century, with the attainment of near-universal literacy in most developed nations, the diversity in most developed nations, the diversity in children’s books came almost to rival that of adult popular literature.” p. 232

শিশু সাহিত্যিক ৰূপে মৰ্যাদা লাভ কৰা ইংৰাজ লেখক এফ. জে. হাৰ্ভেৰি ডাৰটনে তেখেতৰ গ্ৰন্থ (*Children's Book in England (1932)*) ত শিশু সাহিত্যৰ সংজ্ঞা এইদৰে দিছে —

> "মুদ্ৰিত কৰ্মৰাজি অৱশ্যেই সৃজন কৰা হৈছিল শিশুসকলক স্বতঃস্ফুৰ্তিত প্ৰমোদ দিবলৈহে, তেওঁলোকক প্ৰাথমিকভাৱে শিক্ষাদান কৰা অথবা কেৱল মাত্ৰ ভাল কৰা কিম্বা লাভজনকভাৱে প্ৰশস্ত কৰি ৰখা ইয়াৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য নাছিল।"[২]

শিশু উপযোগী সাহিত্যই শিশুৰ মানসিক, বৌদ্ধিক, নৈতিক, আৱেগিক আৰু সামাজিক দিশৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে। সাহিত্যৰ প্ৰতি আগ্ৰহ জন্মায়। জীৱনৰ গতি পথত পথ নিৰ্দেশনা দিয়ে। সেয়ে শিশু সাহিত্য সৃষ্টিত গুৰুত্ব দিয়া উচিত।

১.০২ শিশুৰ সংজ্ঞা ঃ

শিশু মানে কি বা কাক বুজায় এই সম্পৰ্কে বিভিন্নজনে মতামত আগবঢ়াইছে। 'শিশু' শব্দৰ অৰ্থ বোধগম্য হ'লেহে শিশু মনস্তত্ত্ব অধ্যয়নৰ সুফল পোৱা যায়। অসমীয়া 'শিশু' শব্দৰ সমাৰ্থক ইংৰাজী শব্দ 'Child'।[৩]

Compact Oxford Dictionary ত শিশুৰ অৰ্থ এনেদৰে উল্লেখ আছে — A young human being below the age full physical development, a son or daughter of any age.[৪]

---

২. গৱেষণা গ্ৰন্থ, *অতুল চন্দ্ৰ হাজৰিকাৰ কবিতা আৰু শিশু সাহিত্য, এটি বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন,* সুষমা মজুমদাৰ, পৃ. ৪৩
"Printed works produced ostensibly to give children spontaneous pleasure and not primarily to teach them nor solely to make them good nor to keep them profitably quiet.:

৩. *শৰাইঘাট অভিধান,* পৃ. ৮৮৭

৪. Catherine Soanes, *Compact Oxford Dictionary, Thesaurus, and Word power Guide* (Indian edn), Oxford University Press, 2003, p. 143

Encyclopaedia Britanica ত শিশু সম্পৰ্কে এনেদৰে পোৱা গৈছে "Children" all potential or actual young, literates from the instant they can with joy leaf through a picture book or listen to a story read aloud, to the age of perhaps 14 to 15, may be called children.[৫]

Webster Comprehensive Dictionary ত Child বা Children শব্দৰ কেইবাটাও অৰ্থ দিয়া হৈছে। অভিধানিক অৰ্থত শিশু হৈছে — "পৰিপক্ক বয়সৰ তলৰ যিকোনো লিংগৰ এজন চালুকীয়া বা অনভিজ্ঞ ব্যক্তি। যিজন সাধাৰণতেই নাবালক আৰু যুৱ অৱস্থাৰ মাজৰ এজন। এনেদৰেও পোৱা যায় যে — "শিশু হ'ল এজন ল'ৰামতীয়া বা নিৰ্বোধ ব্যক্তিক বুজায়, যিজন নিজৰ বিচাৰ আৰু বিবেচনাৰ ক্ষেত্ৰত অপৰিপক্ক।"[৬]

অসমীয়া *হেমকোষ* অভিধানত 'শিশু' শব্দৰ অৰ্থ এনেদৰে নিৰ্ধাৰণ কৰিছে — "শিশু ঃ বি. (য. শিশু - যো. নষ্টকৰ ৰূঢ়. শব্দ) মানুহৰ সন্তান, জন্তুৰ পোৱালি, a young animal.[৭]

*চলন্তিকা*ত 'শিশু' শব্দ এনেদৰে পোৱা যায় — অল্প বয়স্ক বালক, অত্যল্প বয়স্ক কন্যা।[৮]

*আধুনিক অসমীয়া শব্দকোষ*ত শিশু শব্দৰ অৰ্থ এনেদৰে পোৱা গৈছে —

বি.(১) কম বয়সীয়া ল'ৰা বা ছোৱালী

বি.(২) জন্তুৰ পোৱালি

বি.ত্ব (৩) শিশুকাল; শৈশৱ (childhood)[৯]

'শিশু' দুটি আখৰৰ এক কোমল শব্দ। মানৱজীৱনৰ প্ৰথম স্তৰকে 'শিশু' শব্দই প্ৰতিনিধিত্ব

---

৫. *The new Encyclopaedia Britanica* (Macropaedia), Vol. 23, p. 198

৬. Albert H. Marckwardt, Frederic G. Cassidy and James M. (ed.) *Webster's Comprehensive Dictionary*, Vol. II, p. 230

৭. হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা, *হেমকোষ অভিধান*, (দ্বাদশ সংস্কৰণ), পৃ. ৯৯৪

৮. ৰাজশেখৰ বসু, *চলন্তিকা* (নতুন মুদ্ৰণ), পৃ. ৬৫৫

৯. *আধুনিক অসমীয়া শব্দকোষ*, পৃ. ৫৭১

কৰে। শিশুৰ মন কোমল, নিষ্পাপ আৰু স্বচ্ছ। জীৱনৰ আটাইতকৈ আকৰ্ষণীয় আৰু নিষ্কলুষ এই সময়ছোৱাতে শিশুসকল হৈ থাকে দেৱতা সদৃশ। শত্ৰু-মিত্ৰ, ভাল-বেয়া, সঁচা-মিছা, ঠগ-প্ৰবঞ্চনা বুজি নোপোৱা কোমল মনৰ অধিকাৰী।

১.০৩ প্ৰাচীন সাহিত্যত শিশু শব্দ ঃ

বেদ-উপনিষদৰ পৰা আৰম্ভ কৰি মধ্যযুগৰ সাহিত্যৰাজিত 'শিশু' শব্দৰ প্ৰয়োগ কেনেকৈ কৰা হৈছে, 'শিশু' শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ কি, ভাৰতবৰ্ষত ইয়াৰ প্ৰথম উল্লেখ ক'ত পোৱা গৈছে ইত্যাদি কথাৰ আলোচনাই 'শিশু' অধ্যয়নৰ তাৎপৰ্য বহন কৰিব পাৰে। 'শিশু' শব্দটো সংস্কৃত 'শিশ্' ধাতুৰ পৰা নিষ্পন্ন হৈছে।

সংস্কৃত ভাষাত 'শিশু' শব্দৰ উল্লেখ পোৱা যায় ঋগ্‌বেদত।[১০] *নিৰুক্তম্* গ্ৰন্থত শিশু শব্দৰ ব্যুৎপত্তি দেখুৱাবলৈ গৈ কোৱা হৈছে — "শিশু ঃ শংসনীয়ো ভৱতি, শিশীতের্বা স্যাদ্দান কৰ্মণঃচিৰলব্ধো গৰ্ভো ভৱতি।"[১১]

('শিশু শংসনীয়ো ভৱতি' অৰ্থাৎ শিশু প্ৰশংসনীয় হয় প্ৰয়োজনে-অপ্ৰয়োজনে বান্ধৱসকলে শিশুৰ স্তুতি বা প্ৰশংসা কৰে; এতেকে স্তুতি অৰ্থবোধক 'শংস' ধাতুৰ পৰা 'শিশী' শব্দৰ নিষ্পত্তি হৈছে। শিশীতের্বা, স্যাদ্দান কৰ্মণঃ অৰ্থাৎ দান 'শিশী'ৰ পৰা শিশু শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে; আকৌ পুৰুষে নাৰীক শিশু দান কৰে। মন কৰিব লগীয়া যে 'শংস' ধাতুৰ পৰা নিষ্পন্ন হোৱা 'শিশু' সাহিত্যৰ বিষয় হৈ উঠিব পাৰে। এই কথাৰ ঋগবেদতেই আভাস পোৱা গৈছে। কিন্তু ঋগ্‌বেদত শিশু চৰিত্ৰৰ কোনো বৰ্ণনাই স্থান পোৱা নাই। মাত্ৰ 'শিশু' প্ৰশংসনীয় হোৱাৰ ইংগিত বহন কৰিছে, উপনিষদৰ 'নচিকেতা' নামৰ শিশু চৰিত্ৰটোৰ জৰিয়তে। এটি প্ৰশংসনীয় চৰিত্ৰ ব্ৰহ্মজ্ঞানপ্ৰাপ্ত শিশু নচিকেতা।

---

১০. ঋগ্‌বেদৰ ১০/১২৩/১ আৰু শুক্ল যৰ্জুবেদৰ ৭/১৬ মন্ত্ৰত 'শিশু' শব্দৰ উল্লেখ পোৱা যায়।
(... জ্যোতিৰ্জৰায়ুৰ ৰজসো বিমানে ইমম্
অপাং সংগমে সূৰ্য্যস্য শিশুং নবপ্ৰা-মতিভিঃ বিহান্তি)

১১. অমৰেশ্বৰ ঠাকুৰ (সম্পা.) ঃ *নিৰুক্তম্*, ৪ৰ্থ খণ্ড, পৃ. ১১৫৩

ব্ৰহ্মপুৰাণ আৰু মনুবচনৰ মতে — জন্মৰ পৰা ৮ বছৰ পৰ্যন্ত বালকক ‘শিশু’ বোলা হয়। এই সময়ছোৱাত শিশুসকলৰ ভক্ষ্যাভক্ষ্য, বাচ্যাবাচ্য প্ৰভৃতি কোনো দোষাদোষ নহয়। তদুপৰি এই সময়ছোৱাত শিশুৱে কৰিব লগীয়া যিকোনো ব্ৰত আদি পিতা-মাতা আদি গুৰু স্থানীয় ব্যক্তিয়ে সম্পন্ন কৰিব পাৰে।[১২]

প্ৰাচীন ভাৰতৰ সমাজ ব্যৱস্থাত শৈশৱকালীন বিকাশ আৰু যতনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি চাণক্যই কৈছিল যে — ‘লালায়েৎ পঞ্চবৰ্ষানি’ অৰ্থাৎ প্ৰথম পাঁচ বছৰ বয়সত উপযুক্ত লালন-পালনৰ প্ৰয়োজন।[১৩] তেওঁৰ মতে, প্ৰথম পাঁচ বছৰত যি অভিজ্ঞতা শিশুৱে লাভ কৰিব তাৰ দ্বাৰাই শিশুৰ ভৱিষ্যত জীৱন নিয়ন্ত্ৰিত হ’ব।

শিশু সাহিত্যৰ ইতিহাসৰ বিশিষ্ট লক্ষণ হ’ল পৰিভ্ৰমণ সূচক। উদাহৰণস্বৰূপে জনপ্ৰিয় পঞ্চতন্ত্ৰৰ কথাকে চাব পাৰি। পঞ্চতন্ত্ৰৰ সাধুসমূহ বিশ্বৰ সকলো শিশু সাহিত্যৰ প্ৰাচীনতম ৰূপ হিচাপে পোৱা গৈছে। আমেৰিকাৰ বিজ্ঞ Hertal ৰ মতে পঞ্চতন্ত্ৰৰ সাধুসমূহ ভাৰতবৰ্ষৰ কাশ্মীৰত খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২০০ত সম্ভৱতঃ সৃষ্টি হৈছে। Max Mular ৰে তেওঁৰ *Migration of Fables* গৱেষণা গ্ৰন্থত পঞ্চতন্ত্ৰৰ সাধুসমূহ ভাৰতবৰ্ষৰ পৰা পাৰ্ছিয়া, আৰবীয়া আৰু তাৰ পৰা ইটালী, স্পেইন, ফ্ৰান্স, জাৰ্মানী আৰু পশ্চিমৰ অন্যান্য দেশলৈ প্ৰব্ৰজিত হোৱা কথা উল্লেখ কৰিছে।

কেৱল পঞ্চতন্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰতে নহয় মৌখিক সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত স্থান, কাল, পাত্ৰ ভেদে ৰূপ সলাইছে। এঠাইৰ জন্ম লোৱা সাধু আন এখন দেশৰ শিশুৰ মাজত জনপ্ৰিয় হোৱাৰ মূলতে হ’ল

---

১২. (ক) ব্ৰহ্মপুৰাণ
জাতমাত্ৰঃ শিশুস্তাৱৎ যাবদষ্টৌ সমাৱয়ঃ।
সহি গৰ্ভসমো জ্ঞেয়ো ব্যক্তিমাত্ৰ প্ৰদৰ্শকঃ।।
ভক্ষ্যাভক্ষ্যে তথাপেয়ে বাচ্যাবাচৌ প্ৰদৰ্শকঃ।
তস্মিন্‌কালে ন দোষঃ স্যাৎস যাৱন্নোপনীয়তে।। (দ্ৰষ্টব্য ঃ *বিশ্বকোষ* Vol. 20)
(খ) মনুবচন
চতুৰ্থবৎসৰাদূৰ্ধ্বং যাবদষ্টৌ সমাৱয়ঃ
শিশোৰ্ব্ৰতং প্ৰকৃবৃন্তি গুৰু সম্বন্ধি বান্ধৱাঃ।। (উল্লিখিত)

১৩. তৰুণ শইকীয়া, ৰুণু বৰা শইকীয়া, বীণা বৰা ঃ *শিশু মনোবিজ্ঞান আৰু শিশু নিৰ্দেশনা*, পৃ. ১১-১২

শিশুৰ মনৰ মিল। মনৰ মিল থকাৰ লগতে সৃষ্টিৰ সাৰ্বজনীন আবেদন মন কৰিবলগীয়া। এইক্ষেত্ৰত গ্ৰীমৰ সাধু, এণ্ডাৰচনৰ সাধু, ঈছপৰ সাধুৰ প্ৰসংগ উল্লেখনীয়। এই পুথিসমূহে বিশ্বৰ প্ৰায়বোৰ দেশৰ শিশুৰ মাজত জনপ্ৰিয়।

ভাৰতীয় সংবিধানৰ স্বীকৃত বা অস্বীকৃত বহুতো ভাষাত বিভিন্ন ধৰণে শিশু সাহিত্য সৃষ্টি হৈ আহিছে। ভাৰতীয় ভাষাত যেনে - অসমীয়া, বঙলা, গুজৰাটী, হিন্দী, কানাড়ী, উড়িয়া, মাৰাঠী, নেপালী, পাঞ্জাৱী, কোংকনী, মৈথেলী, তামিল আদি ভাষাসমূহত ঊনবিংশ শতিকাৰ মাজভাগতহে লিখিত শিশু সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰম্ভ হয়। এই ভাষাসমূহত মৌখিকৰূপত অথবা সাধুকথা ৰূপত মুখ বাগৰি অহা *ৰামায়ণ, মহাভাৰত, পঞ্চতন্ত্ৰ* আদিৰ অনেক কাহিনী প্ৰচলিত হৈ আছে। ঊনবিংশ শতিকাৰ মধ্যভাগৰ পৰা আঞ্চলিক ভাষাৰ জৰিয়তে প্ৰণালীবদ্ধভাৱে শিশুক শিক্ষা প্ৰদানৰ উপৰি পাঠ্যপুথিৰ প্ৰণয়নৰ লগতে শিশু সাহিত্য সৃষ্টি হ'বলৈ ধৰে। বেংগলত ১৮১৭ চনত পাঠ্যপুথি সমিতি, ১৮৫১ চনত ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ আৰু ৰাধাকান্তৰ প্ৰচেষ্টাত 'আঞ্চলিক সাহিত্য সমিতি' (Vernecular Literature Society) গঠন কৰি শিশু সাহিত্য চৰ্চাৰ আৰম্ভণি ঘটায়। ১৮১৮ চনত প্ৰকাশিত নীতিকথাৰ জৰিয়তে বাংলা ভাষাত শিশু সাহিত্যৰ আৰম্ভণি ঘটে। ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ (১৮২০-১৮৯১), মোহিতলাল মজুমদাৰ (১৮৮৮-১৯৫২), যোগীন্দ্ৰ নাথ সৰকাৰ (১৮৬৬-১৯৩৭), সত্যেন্দ্ৰনাথ দত্ত (১৮৮২-১৯২২), ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ (১৮৬১-১৯৪১), সুকুমাৰ ৰায় (১৮৮৭-১৯২৩), সুনীল বন্দোপাধ্যায়, আশুতোষ মুখাৰ্জী (১৮৬৪-১৯২৪), কাজি নজৰুল ইছলাম প্ৰভৃতি বাংলা সাহিত্যিকৰ উল্লেখনীয় সৃষ্টিৰাজিৰে বাংলা শিশু সাহিত্য সমৃদ্ধ হৈছে। অসমীয়া সাহিত্যত শিশু সাহিত্যৰ বিকাশৰ ধাৰা কেইবাটাও পৰ্যায়ৰ মাজেৰে আগবাঢ়িছে। এই সম্পৰ্কে দ্বিতীয় অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে।

ঊনবিংশ শতিকাত ভাৰতবৰ্ষৰ আঞ্চলিক ভাষাবিলাকত খ্ৰীষ্টান মিছনেৰীসকলৰ প্ৰচেষ্টাত সাহিত্যৰ বিকাশ সাধন হৈছিল। তামিলনাডুতো খ্ৰীষ্টানসকলৰ তৎপৰতাত ১৮৪০ ৰ পিছতে *Bala Deepakai, Seeru Pillaiyan Nesa Vhozzam* আদি শিশু আলোচনী প্ৰকাশ পাইছিল। সেইদৰে

অন্ধ্ৰ প্ৰদেশতো আঞ্চলিক ভাষাত Kundullari Veerasilingam এ প্ৰকাশ কৰিছিল Neeti Deepika। হিন্দীতো শিশু সাহিত্য ৰচনাৰ বাবে For William College, কলকতাৰ Gilchrist এ Munshi Sada Sukha Lala Sadal Misra আৰু অন্যান্য লেখকৰ সহায় গ্ৰহণ কৰিছিল। ১৮২৩ ত কিছু মিছনেৰীয়েও 'পাঠ্যপুথি সমিতি' এখন গঠন কৰি শিশুৰ উপযোগী গ্ৰন্থ প্ৰস্তুত কৰাৰ কাম আগবঢ়াই নিছিল।

কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ লগে লগে নিজ নিজ আঞ্চলিক ভাষাত অকল শিশুৰ বাবেই সাহিত্য সৃষ্টিত মনোযোগ দিয়া এচাম লেখকৰ সৃষ্টি হৈছেল। *পঞ্চতন্ত্ৰ, কথাসৰিৎ সাগৰ* আদি সংস্কৃত সাহিত্যৰ লগতে ইংৰাজী ভাষাৰ শিশু সাহিত্যয়ো এওঁলোকক প্ৰভাৱান্বিত কৰিছিল। ১৯৪৭ চনৰ ভাৰতবৰ্ষক স্বাধীন হোৱাৰ লগে লগে সামগ্ৰিকভাৱে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতে এক নতুন উৎসাহ-উদ্দীপনাৰ সৃষ্টি হৈছিল; প্ৰকাশকসকলেও আঞ্চলিক ভাষাত শিশু সাহিত্য পুথি প্ৰকাশত আগ্ৰহী হৈ উঠাৰ লগতে এচাম নতুন শিশু সাহিত্যিকৰ সৃষ্টি হৈছিল।

১.০৪ শিশু সাহিত্যৰ গুৰুত্ব আৰু সমস্যা ঃ

শিশু সাহিত্যৰ গুৰুত্ব কোনো গুণে কম নহয়। শিশুসকল সমাজ এখনৰ ধৰণী। ধৰণীধৰসকলক সুস্থ চিন্তা, আদৰ্শৰে আগবঢ়াই নিবলৈ প্ৰথমৰে পৰা যত্ন লোৱা উচিত। শিশুৰ লগত বন্ধুত্ব গঢ়াৰ এক নিৰ্ভৰযোগ্য মাধ্যম হ'ব পাৰে কিতাপ। কিতাপৰ লগত একাত্মবোধ জন্মিলে শিশুৰ মনত গ্ৰন্থ অধ্যয়নৰ প্ৰতি আগ্ৰহ সৃষ্টি হয়। পৰিতাপৰ কথা যে শিশু সাহিত্য ৰচনাৰ প্ৰতি অনীহা, প্ৰকাশনৰ ক্ষেত্ৰতো সততাৰ অভাৱ আদি কেৰোণৰ বাবে গুৰুত্ব কমি আহিছে।

শিশু সাহিত্যৰ গুৰুত্ব জ্যেষ্ঠসকলে অনুভৱ নকৰা যেন বোধ হয়। যাৰ বাবে সাহিত্যিক, সমালোচক, প্ৰকাশকৰ অভাৱ দেখা যায়। আনকি গৱেষকৰ সংখ্যাও কম। এইবোৰেই প্ৰমাণিত হয় যে বৰ্তমানেও শিশু সাহিত্যই যথোচিত গুৰুত্ব লাভ কৰা নাই। ই এটা জটিল বিষয়। এই জটিলতালৈ সোমাবলৈ হ'লে শিশুৰ মনস্তত্ত্ব জনাটো অতিকে প্ৰয়োজন; যিটো সকলোৰে ক্ষেত্ৰত সম্ভৱ নহয়।

শিশুৰ মনোজগতত যুক্তি চিন্তা, বিচাৰ বিশ্লেষণ, লৌকিক-অলৌকিকতাৰ স্থান নাই, একেদৰে শিশু মনস্তত্ত্বক সময়, ঠাই, জাতি আৰু ভাষাৰ সংকীৰ্ণতাৰে বান্ধি ৰাখিবও নোৱাৰি। সেয়েহে শিশুৰ উপযোগী সাহিত্য সৰ্বকালৰ, সৰ্বজাতিৰ আৰু সৰ্বদেশৰ[১৪] হ'লেহে প্ৰকৃতাৰ্থত শিশু সাহিত্য গ্ৰহণীয়। ইয়াতে শিশু সাহিত্যৰ গুৰুত্ব নিহিত হৈ আছে।

দ্বিতীয়তে, শিশু সাহিত্যৰ তত্ত্বৰ প্ৰাসংগিকতা উলাই কৰিব নোৱাৰি। শিশু তত্ত্বৰ আধাৰত শিশু সাহিত্যৰ বিশ্লেষণ হ'ব লাগে। বিদ্যায়তনিক ক্ষেত্ৰখনত কিন্তু এইবিধ সাহিত্যৰ গুৰুত্ব সহকাৰে তত্ত্ব আৰু পদ্ধতিৰে বিশ্লেষণ কৰা হোৱা নাই। কিন্তু এইবিধ সাহিত্যৰ গুৰুত্বৰ প্ৰধান কাৰণ দুটা — প্ৰথম কাৰণটো হ'ল - শিশু সাহিত্যৰ মান উন্নত কৰা আৰু দ্বিতীয় কাৰণটো হ'ল -শিশু সাহিত্যত মনোনিৱেশ কৰিবলৈ যত্ন কৰা। পাশ্চাত্য সাহিত্যত তত্ত্বৰ জৰিয়তে শিশু সাহিত্যৰ বিশ্লেষণ হোৱাৰ প্ৰয়াস কৰা দেখা গৈছে। Jean Piaget, Erik Erikson Lawrence Kholberg, Perry Nodelman, John Stephen আদিয়ে শিশু সাহিত্যৰ তাত্ত্বিক দিশৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। ভাৰতীয় শিশু সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত তাত্ত্বিক বিশ্লেষণ বিশেষ চকুত পৰা বিধৰ নহয়। বিশেষকৈ অসমীয়া সাহিত্যৰ অৱস্থা অতিকে হতাশাজনক। শিশু সাহিত্যক একে সাহিত্য ৰূপে গ্ৰহণ কৰা অথবা গুণাগুণৰ দিশত বিচাৰ কৰাও দেখা নাযায়। কেৱল মাত্ৰ বিষয়বস্তু, আদৰ্শ, নীতিশিক্ষাৰ দিশতহে অনুসন্ধান কৰা দেখা গৈছে। শিশু সাহিত্যক মূল সুঁতিৰ অংগ হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ দায়িত্ব বিদ্যায়তনিক জগতখনে এতিয়াও গ্ৰহণ কৰা নাই। গতিকে কোনো গুণে শিশু সাহিত্যৰ গুৰুত্ব উলাই কৰিব নোৱাৰি।

শিশুৰ প্ৰতি দায়বদ্ধতা অনুভৱ কৰি সাহিত্য চৰ্চা কৰা শিশু সাহিত্যিককহে সততে পোৱা যায়। সাহিত্য সৃষ্টিৰ আনন্দত লেখা সাহিত্যিকৰ সংখ্যা একেবাৰে নগণ্য। উল্লেখনীয় যে শিশু সাহিত্যৰ পঢুৱৈ মুলতঃ শিশুসকল, কিন্তু স্ৰষ্টা হ'ল ডাঙৰসকল। সেয়েহে কেনেধৰণৰ প্ৰয়োজনৰ বাবে শিশু সাহিত্য সৃষ্টি কৰিব, মূল্যবোধ, জ্ঞানৰ সমৃদ্ধ হোৱা আৰু স্বভাৱ চৰিত্ৰ গঠনত কেনেধৰণৰ গুণৰাশিৰ প্ৰতিফলিত হ'ব তাকো ডাঙৰ সকলেহে নিৰ্ধাৰণ কৰে। এই কথা নিশ্চিত যে কেনেধৰণৰ মূল্যবোধৰ

---

১৪. হেমন্ত কুমাৰ শৰ্মা ঃ *অসমীয়া সাহিত্যত দৃষ্টিপাত*, পৃ. ৩১৯

গৰাকী হ'ব বা কেনে জ্ঞানেৰে সমৃদ্ধ হ'ব লাগিব, আচৰণ, স্বভাৱ-চৰিত্ৰ কেনেধৰণৰ হ'ব লাগিব এনেবোৰ কথা ডাঙৰসকলেহে নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰে। সাহিত্যৰ মাজেদি শিশুৰ ৰুচিবোধ, গ্ৰহণ ক্ষমতা, বোধশক্তিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি ৰচনা কৰাত প্ৰাধান্য দিয়া হয়। সেয়েহে একোটা বিষয়ৰ ওপৰত সৃষ্টি কৰা বিষয়বস্তু আৰু চৰিত্ৰ শিশুৰ বাবেও বেলেগ আৰু ডাঙৰৰ বাবেও ভিন্ন হয়। শিশু সৰলতাৰ বিপৰীতে বয়স্কজনৰ অভিজ্ঞ চিন্তাৰ প্ৰভাৱ শিশু সাহিত্যত দেখিবলৈ পোৱা গৈছে।

শিশুক শিক্ষা প্ৰদানৰ লগতে মনোৰঞ্জনৰ দিহা কৰা হয়। কিন্তু সময়ৰ গতিত সমান্তৰালভাৱে শিশু সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু, চৰিত্ৰ, কথনশৈলী আদি সময়ৰ লগে লগে পৰিৱৰ্তন হোৱাটো স্বাভাৱিক। শিশুৰ বোধশক্তি আৰু প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত বিষয়বস্তু, চৰিত্ৰ, পৰিৱেশ পৰিস্থিতিৰো ব্যাপ্তিৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে। ই স্বাভাৱিক কথা। সময়ৰ পৰিৱৰ্তনত অহা বহু তৰপীয়া নতুন জাগতিক দৃষ্টিভংগীৰ কথাও স্বাভাৱিক ৰূপত গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। এই কথাও গুৰুত্বপূৰ্ণ।

লোক সাহিত্যৰ সময়ৰে পৰা আধুনিক যুগলৈকে বিভিন্ন স্তৰত শিশু সাহিত্যই নিজৰ মৰ্যাদা অক্ষুণ্ণ ৰাখি আহিছে। পুথিগত শিক্ষাৰ উপৰি অন্যান্য কিতাপ পঢ়িলেহে মনৰ আকাশ মুকলি হয় আৰু একমাত্ৰ শিশু সাহিত্যইহে এই সমস্যা সমাধান কৰিব পাৰে। ইয়াতেই শিশু সাহিত্যৰ গুৰুত্ব।

১.০৫ শিশুৰ বিকাশ প্ৰক্ৰিয়া আৰু স্তৰ বিভাজন ঃ

মানৱ শিশু এটাৰ শাৰীৰিক বিকাশ প্ৰক্ৰিয়াক দুটা প্ৰধান ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি —

(ক) জন্মৰ পূৰ্বৱৰ্তী অৱস্থাৰ বিকাশ

(খ) জন্মোত্তৰ অৱস্থাৰ বিকাশ

আমাৰ আলোচনাত জন্মোত্তৰ অৱস্থাৰ বিকাশৰ বিষয়েহে অৱতাৰণা কৰা হ'ব। বিশেষকৈ শিশুৰ মানসিক বিকাশৰ লগত সংগতি ৰাখি মনোবিজ্ঞানীসকলে আগবঢ়োৱা মতামতকে গ্ৰহণ কৰা হৈছে। শিশুৰ বয়স বাঢ়ি যোৱাৰ লগে লগে শৰীৰৰ আকাৰ বৃদ্ধি হয় লগতে মানসিক বিকাশো বৃদ্ধি পায়। মনৰ

গতি বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে শিশুৰ জীৱনত আত্মপ্ৰকাশৰ চেষ্টা ক্ৰমাৎ বৃদ্ধি পায় আৰু বিভিন্ন কৌশলৰ জড়িয়তে মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰে। শিশুৰ মানসিক কৌশলৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে শিশুৰ সকলো মনস্তাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য।

মানৱ জীৱনৰ বিকাশৰ বৈশিষ্ট্যলৈ লক্ষ্য ৰাখি সৰ্বপ্ৰথমে ৰুচোৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ *এমিল* (*Emile*)ত মানৱ জীৱনৰ বিকাশক চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰিছে।[১৫] সেই কেইটা হ'ল —

(ক) শৈশৱকাল (Infancy) ঃ জন্মৰ পৰা ৫ বছৰ বয়সলৈ।

(খ) বাল্যকাল (Childhood) ঃ ৫ বছৰৰ পৰা ১২ বছৰলৈ।

(গ) কিশোৰ কাল (Adolescence) ঃ ১২ বছৰৰ পৰা ১৫ বছৰলৈ।

(ঘ) প্ৰাপ্তবয়স্ক কাল (Maturity) ঃ ১৫ বছৰৰ পৰা ২০ বছৰ বয়সলৈ।

বিখ্যাত শিশু মনোবিজ্ঞানী জ্যাঁ পিয়াজেই (Jean Piaget)[১৬] শিশুৰ আচৰণ, ক্ৰিয়া লক্ষ্য কৰি বিকাশৰ ওচৰত গুৰুত্ব দি শিশুৰ বিকাশৰ স্তৰক চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰিছে। যথা —

১.	জন্মৰ পৰা ২ বছৰলৈ	ঃ	সংবেদন সঞ্চালন ক্ষমতা স্তৰ
২.	২ বছৰৰ পৰা ৭ বছৰলৈ	ঃ	প্ৰাক্ কাৰ্যকৰীকৰণ স্তৰ
৩.	৭ বছৰৰ পৰা ১১ বছৰলৈ	ঃ	বাস্তৱ কাৰ্যকৰীকৰণ স্তৰ
৪.	১১-১২ বছৰৰ পৰা ১৪-১৬ বছৰলৈ	ঃ	আনুষ্ঠানিক কাৰ্যকৰীকৰণ স্তৰ

আন এজন শিক্ষা মনোবিজ্ঞানী ড° আৰ্নেষ্ট জোনচেও (Dr. Earnest Zones) মানৱ জীৱন বিকাশৰ চাৰিটা সুনিৰ্দিষ্ট স্তৰত ভাগ কৰিছে।[১৭] সেই কেইটা হ'ল —

(ক) শৈশৱকাল (Infancy) ঃ জন্মৰ পৰা ৫ বছৰ বয়সলৈ।

(খ) বাল্যকাল (Childhood) ঃ ৫ বছৰৰ পৰা ১২ বছৰলৈ।

---

১৫. তৰুণ শইকীয়া, ৰুণু বৰা শইকীয়া ঃ *শিশু মনোবিজ্ঞান আৰু শিশু নিৰ্দেশনা*, পৃ. ৬৬

১৬. S.S. Mathur : *Educational Psychology*, pg. 177

১৭. Berk, Laura E. : *Child Development*, pg. 226-253

(গ) যৌৱনকাল বা কিশোৰ কাল (Adolescence) ঃ ১২ বছৰৰ পৰা ১৮ বছৰলৈ।

(ঘ) প্ৰাপ্তবয়স্ক কাল (Adulthood) ঃ ১৮ বছৰ বয়সৰ পৰা পিছৰ কালছোৱা।

মনোবিজ্ঞানীসকলৰ মতে কেঁচুৱাৰ দৈহিক আৰু মানসিক জীৱন মাতৃ সন্তানসম্ভৱা হোৱা মুহূৰ্তৰ পৰা আৰম্ভ হয়। আৰু সেইবাবে গৰ্ভকালীন অৱস্থাৰ পৰাই কেঁচুৱাৰ বিকাশত মনোযোগ দিবলৈ মনোবিজ্ঞানীসকলে আৰম্ভ কৰিছে। মাতৃ গৰ্ভত এটি কেঁচুৱা সম্পূৰ্ণৰূপে পৰজীৱী প্ৰাণী। জন্মৰ পৰা লাহে লাহে বিকশিত হৈ এটি কেঁচুৱা শেষত গৈ এজন পূৰ্ণ বয়স্ক ব্যক্তিত পৰিণত হয়গৈ। দেহ আৰু মনৰ বিকাশ যদিও লাহে লাহে আৰু নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে হয় তথাপিও মানুহৰ জীৱনটোক এনেদৰে ভাগ কৰিব পাৰি।[১৮]

(১) গৰ্ভকালীন অৱস্থা (Pre-natal Stage) ঃ মাতৃগৰ্ভত ৯ মাহ ১০ দিন

(২) পানী কেঁচুৱা (Infancy) ঃ জন্মৰ পৰা প্ৰথম দুসপ্তাহ

(৩) কেঁচুৱাকাল (Babyhood) ঃ দুসপ্তাহৰ পৰা দুবছৰ

(৪) আগতীয়া শৈশৱ (Early Childhood) ঃ দুবছৰৰ পৰা ছয় বছৰ

(৫) পাছতীয়া শৈশৱ (Late Childhood) ঃ ছয় বছৰৰ পৰা দহ বছৰ

(৬) প্ৰাক্ বয়ঃসন্ধি (Pre-adolescence) ঃ দহ-বাৰ বছৰৰ পৰা তেৰ-চৈধ্য বছৰ

(৭) বয়ঃসন্ধি কাল (Adolescence) ঃ তেৰ-চৈধ্য বছৰৰ পৰা ওঠৰ বছৰ

(৮) আগতীয়া প্ৰাপ্তবয়স্ক কাল (Early Adulthood) ঃ ওঠৰ বছৰৰ পৰা চল্লিছ বছৰ

(৯) মাজ বয়স (Middle Age) ঃ চল্লিছ বছৰৰ পৰা ষাঠি বছৰ

(১০) বৃদ্ধাৱস্থা (Old Age) ঃ ষাঠি বছৰৰ পৰা মৃত্যুলৈ

এনেদৰে বিভিন্নজন পণ্ডিতে মতামত আগবঢ়াই মানৱ শিশুৰ বিকাশক স্তৰীকৰণ কৰি আলোচনা আগবঢ়াইছে। মৌলিক দৃষ্টিভংগীৰে মানৱ জীৱনৰ বিকাশৰ নিম্নলিখিত চাৰিটা স্তৰ উল্লেখনীয়।

সেইকেইটা হ'ল — (১) শৈশৱ কাল

---

১৮. মুকুল কুমাৰ শৰ্মা ঃ *শিক্ষা মনোবিজ্ঞান,* পৃ. ৫৪

(২) বাল্যকাল

(৩) কৈশোৰ কাল - বয়ঃসন্ধিকাল

(৪) প্ৰাপ্ত বয়স্ককাল

মানৱ জীৱনৰ বিকাশক মনোবিজ্ঞানীসকলে এনেদৰে ভাগ কৰিছে —

(ক) শাৰীৰিক বিকাশ

(খ) মানসিক বিকাশ

(গ) সামাজিক বিকাশ

(ঘ) আৱেগিক বিকাশ

গৱেষণা গ্ৰন্থখনত সামগ্ৰিকভাৱে শিশুকালৰ অন্তৰ্গত শৈশৱকালৰ পৰা প্ৰাক্ কৈশোৰ কাললৈকে বিকাশৰ সহযোগত বিষয়বস্তু আলোচনা কৰা হ'ব। বিশেষকৈ শৈশৱৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ যথাযথভাৱে উপলব্ধি কৰিব পাৰিলেহে পৰিয়ালত পিতৃ-মাতৃয়ে আৰু স্কুলত শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰীয়ে শিশুক কাৰ্যকৰী ৰূপত তেওঁলোকৰ বিকাশত সহায় কৰিব পাৰে। শৈশৱকালীন সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল - ঈৰ্ষা, প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা, নাস্তিবাদী (Negativism) নৈতিকতা, ক্ৰীড়া, দলীয় মনোবৃত্তি ইত্যাদি। শিশু মনোবিজ্ঞানীসকলৰ মতে মানৱ জীৱনৰ বিকাশৰ বাল্য কালছোৱা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ সময়। এই সময়ছোৱাত শিশুৰ শাৰীৰিক, মানসিক, আৱেগিক, সামাজিক আদি দিশৰ দ্ৰুত বিকাশ হয়। ইয়াৰ উপৰিও নৈতিক প্ৰমূল্য আৰু বুজাবুজিৰ ক্ষেত্ৰটো বিকাশৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি পায়। ইউৰোপৰ মনোবিশ্লেষক চিগমাণ্ড ফ্ৰয়ডে কৈছিল — "মানৱ জীৱনৰ ব্যক্তিসত্তাৰ মূল ভেটি বাল্যকালতে গঢ়ি উঠে। এই সময়ছোৱাত শিশুক যেনেদৰে গঢ় দিয়া হয়, তেনেদৰেই গঢ় লয়। এই কালছোৱাক সেয়ে গঠনাত্মক সময় বুলি অভিহিত কৰা হয়।"[১৯] উপন্যাস সাহিত্যৰ আধাৰত প্ৰতিফলিত শিশু মনস্তত্ত্বৰ দিশসমূহ বিশ্লেষণ কৰা হ'ব। শিশুৰ মানসিক, সামাজিক আৰু আৱেগিক বিকাশক প্ৰাধান্য দি বিষয়বস্তুৰ তথ্য বিশ্লেষণ কৰা হৈছে। শিশু মনোবিজ্ঞানী জ্যা পিয়াজেৰ আলোচনাৰ ভিত্তিত শিশুৰ মানসিক বিকাশৰ মনস্তাত্ত্বিক দিশত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে।

---

১৯. তৰুণ শইকীয়া, ৰুণু বৰা শইকীয়া ঃ *শিশু মনোবিজ্ঞান আৰু শিশু নিৰ্দেশনা*, পৃ. ৯৬

১.০৫.১ শৈশৱকালৰ মানসিক বিকাশ ঃ

শৈশৱকালৰ দৈহিক বৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ তুলনাত মানসিক বিকাশ স্পষ্টৰূপত প্ৰকাশ নাপায়। জন্মৰ পাছৰে পৰা শিশুৰ ইন্দ্ৰিয় পৰিচালনাৰ লগতে মানসিক ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া আৰম্ভ হয়। ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ ক্ষমতা বৃদ্ধিৰ লগে লগে কাম কৰিবলৈ শিকে। এই সময়ছোৱাত শিশুৱে যি কাম কৰি তৃপ্তি পায় তেনেবোৰ কাম কৰে আৰু যি কাম কৰিলে দুখ পায় তাৰ পৰা আঁতৰি থাকিবলৈ চেষ্টা কৰে। শৈশৱ কালৰ মানসিক বিকাশক চাৰিটা পৰ্যায়ত আলোচনা কৰিব পাৰি —

(১) **জন্মৰ পূৰ্বৰ অৱস্থা ঃ** গৰ্ভ অৱস্থাতেই শিশুৰ স্নায়ৱিক গঠন প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হয় আৰু দৈহিক প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশতো প্ৰভাৱ পেলায়। দৈহিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ফলস্বৰূপে স্নায়ৱিক ক্ৰিয়াৰ যোগেদি হাত ভৰি আৰু মূৰ সঞ্চালন কৰিব পাৰে। এনেধৰণৰ ক্ৰিয়াৰ শিশুৰ মানসিক অস্তিত্ব গঠনৰ প্ৰথম অৱস্থা বুলিব পাৰি।

(২) **জন্মৰ পৰা দুই বছৰলৈ ঃ** এই সময়ছোৱাত মানসিক প্ৰভাৱহীন ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰে। শিশুৰ আচৰণ অধিক সচেতন আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াশীল হয় আৰু উদ্দেশ্য প্ৰণোদিতভাৱে প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰদৰ্শন কৰি মানসিক জীৱনৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ কৰে। সংবেদনাত্মক বিকাশৰ নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা যায়। জ্ঞানেন্দ্ৰিয়সমূহৰ সংবেদনাত্মক বিকাশে মানসিক বিকাশৰ আগজাননী দিয়ে।

(৩) **তিনিৰ পৰা ছয় বছৰলৈ ঃ** এই সময়ছোৱাত শিশুৰ মানসিক বিকাশৰ গতি অতি ক্ষিপ্ৰ হয়। কথিত আৰু লিখিত ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰাৰ লগতে শব্দৰ শুদ্ধ উচ্চাৰণ আৰু ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। ঘৰৰ পৰিৱেশ আৰু প্ৰাক্-প্ৰাথমিক স্কুলৰ পৰিৱেশে শিশুৰ মানসিক জগতৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰে। বুদ্ধিৰ বিকাশ হোৱাৰ লগতে স্মৃতিশক্তি, মনোযোগ, আগ্ৰহ আদিৰো বৃদ্ধি হয়। অনুকৰণ প্ৰৱণতা প্ৰবল হোৱা বাবে ভাল-বেয়া, উচিত-অনুচিত বিচাৰ কৰিব নোৱাৰাৰ বাবে ভাল-বেয়া দুয়োটাই অনুকৰণ কৰে।

(৪) ছয় বছৰৰ পৰা শেষ অৱস্থালৈ ঃ এই সময়ছোৱাত প্ৰাথমিক স্কুলৰ বৌদ্ধিক ক্ৰিয়া কলাপ আৰু পৰিচালিত শিশু পৰিৱেশে শিশুৰ মানসিক শক্তি আৰু ক্ষমতাসমূহ অধিক শৃংখলাবদ্ধ কৰি তোলে। শিশুৰ বোধশক্তি অধিক বৃদ্ধি পায় আৰু চিন্তা বুদ্ধি প্ৰয়োগ কৰি কোনো কথা বা বিষয় বিচাৰ কৰি চাব পাৰে। শিশুৰ স্মৃতি, কল্পনা, মনোযোগ আদি মানসিক শক্তি ক্ষমতাবোৰো এই সময়তে পৰিৱৰ্তনীয় হয়। শিশুৰ কল্পনাই সৃজনাত্মক আৰু গঠনাত্মক ৰূপ-ধাৰণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য আৰু ৰহস্য, সৃষ্টিৰ ৰহস্য আদিৰ প্ৰতিও সিহঁতৰ মনত আশ্চৰ্য আৰু কৌতূহলৰ ভাৱ সৃষ্টি হয়। এই অৱস্থাতে শিশুৰ মানসিক অৱস্থাই বৌদ্ধিক আৰু সামাজিক দিশৰ ফালে অগ্ৰগতি লাভ কৰে।

১.০৫.২ পিয়াজেৰ জ্ঞানাত্মক বিকাশৰ তত্ত্ব ঃ

পিয়াজেৰ জ্ঞানাত্মক তাত্ত্বিক আলোচনাত শৈশৱ কালৰ পৰ্যায় অনুক্ৰমে শিশুৰ বিকাশৰ কেউটা পৰ্যায়তে কেতবোৰ নিৰ্দিষ্ট লক্ষণ স্পষ্টৰূপত ধৰা পৰে। শিশু মনস্তত্ত্বৰ আলোচকসকলৰ মন্তব্য আৰু সিদ্ধান্তসমূহৰ গুৰুত্ব দি পিয়াঁজেৰ জ্ঞানাত্মক তাত্ত্বিক আলোচনাৰ ভেটিত শিশুৰ মনস্তত্ত্বৰ সামগ্ৰিক বৈশিষ্ট্য সমূহ নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছে। অৱশ্যে নিৰ্ধাৰিত বৈশিষ্ট্যসমূহেই একমাত্ৰ বা নিৰ্দিষ্ট নহয়। পৰিৱেশ আৰু জীন বা বংশগতি সম্পৰ্কীয় কাৰণত শিশুৰ মানসিক বা চাৰিত্ৰিক লক্ষণসমূহ সুকীয়া হোৱাৰো সম্ভাৱনা আছে। তদুপৰি মানসিক বা শাৰীৰিকভাৱে অক্ষম ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰতো লক্ষণসমূহ পৃথক হোৱা দেখা যায়। আনহাতে এনে বহু লক্ষণ বয়সভেদে ব্যক্তিৰ কাৰ্যকলাপ আৰু মানসিকতাত কম বেছি পৰিমাণে জীৱনৰ আদি, মধ্য আৰু অন্ত কোনো এটি স্তৰত পৰিলক্ষিত হ'ব পাৰে। সৰ্বকালিক শিশুৰ কাৰ্যকলাপ তথা আচৰণলৈ লক্ষ্য ৰাখি সাৰ্বজনীন বৈশিষ্ট্যসমূহ পৰিসৰভুক্ত কৰা হৈছে। বয়সৰ পৰ্যায়ক্ৰমে শিশু মনস্তত্ত্বৰবৈশিষ্ট্যসমূহ তলত এনেধৰণে ভাগ কৰিব পাৰি -

১.০৫.২.১ অনুভৱশীলতাৰ পৰ্যায় (জন্মৰ পৰা দুবছৰ বয়সলৈ) ঃ

জীৱনৰ প্ৰথম দুটা বৰ্ষ অনুভৱ শীলতাৰ পৰ্যায়ত অন্তভুৰ্ক্ত কৰিব পাৰি। কিন্তু নাবালক আৰু তাৰ ঠিক পিছৰ পৰ্যায়ৰ শিশুৱে মানসিকভাৱে অন্যান্য বহুতো কাৰ্য কৰিব নোৱাৰে। তেওঁলোকে শৰীৰৰ

অংগ চকু, কাণ, হাত আৰু আন আন অনুভৱক্ষম অংগৰ জৰিয়তেহে চিন্তা কৰিবলৈ শিকে। সাধাৰণতে বাক অক্ষম অৱস্থাত শিশুৱে স্পৰ্শৰ মাজেৰে অনুভৱ কৰা, জ্ঞানেন্দ্ৰিয়সমূহৰ জৰিয়তে পৰিৱেশ আয়ত্ব কৰা লক্ষ্য কৰা যায়। খং-মৰম আদি অনুভূতিৰ অনুভৱৰ জৰিয়তে লাভ কৰা দেখা যায়। তেওঁলোকৰ কাৰ্যকলাপত দেখা পোৱা কিছুমান চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল -

(১) আচৰণৰ পুনৰাবৃত্তি ঃ

জন্মৰ পিছৰ পৰা শিশুৱে হঠাৎ কিছুমান আচৰণ কৰিবলৈ ধৰে আৰু পুনৰাবৃত্তিও কৰা দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে এজন শিশুৱে হাত ছুপাই পুনৰ মেলি, ভৰি মাৰি থকা বা মুখলৈ বস্তু নিয়া আদি কাৰ্য নিজৰ মাজতে কৰি ভাল পায়। তেনে কাৰ্যৰ মাজত শিশুৰ আচৰণৰ পুনৰুক্তি দেখা পোৱা যায়।

(২) বিশেষ আকৰ্ষণজনিত আচৰণ ঃ

শিশুৰ মানসিকতাত আকস্মিক আচৰণৰ বিকাশ ঘটে আৰু জন্মৰ মাহ বাগৰাৰ লগে লগে শিশুৱে নিৰ্ধাৰিত লক্ষ্যমুখী কিছুমান আচৰণ কৰে। শিশুৰ এনে মানসিকতাৰ ক্ষেত্ৰত শিশুৰ মনত ৰং শব্দ, পোহৰ আদিৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ সৃষ্টি হোৱাৰ কথা ক'ব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো শব্দ শুনিলে সেই শব্দৰ উৎসৰ সন্ধান কৰা, মজিয়াত পৰা পোহৰ দেখিলে তাক ধৰিবলৈ বিচৰা, কোনো সামগ্ৰী দেখিলে হাতেৰে তাক ধৰিবলৈ বিচৰা নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য স্থানলৈ গতি কৰা আদি প্ৰয়াসমূলক কাৰ্যই শিশুৰ বিশেষ আচৰণৰ বিকাশৰ লক্ষণ স্পষ্ট কৰি তোলে। সাধাৰণতে এই স্তৰত শিশুৰ লক্ষ্য সদায় প্ৰত্যক্ষ হয়। প্ৰায় দহ-বাৰ মাহ বয়সত ভৰি দিয়াৰ লগে লগে নতুন নতুন আচৰণৰ লগতে সৰু সৰু সমস্যা কিছুমান সমাধান কৰাৰ প্ৰয়াস কৰে। কাপোৰ বা অন্য বস্তুৰে কোনো সামগ্ৰী লুকুৱাই বা ঢাকি থ'লে নিৰ্দিষ্ট সামগ্ৰীবিধৰ সন্ধান কৰা কাৰ্য এনে প্ৰয়াসৰে প্ৰমাণ। কেতিয়াবা নিৰ্দিষ্ট কাৰ্যৰ ইচ্ছা পূৰণ কৰিব নোৱাৰিলে তেওঁলোকে অসন্তুষ্টি প্ৰকাশ কৰে।

(৩) অনুকৰণ আৰু অভিনয়ৰ প্ৰয়াস ঃ

শিশুৰ মানসিকতাত অনুকৰণ প্ৰৱণতা এক উল্লেখযোগ্য দিশ। ঘৰুৱা পৰিৱেশ, দৈনন্দিন কাৰ্যকলাপে শিশুৰ মনত চাপ পেলায়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে পৰিৱেশক অনুকৰণ, পিতৃ-মাতৃ, ঘৰুৱা আন আন সদস্যৰ আচৰণ, কথা-বাৰ্তা শিশুৱে অনুকৰণ কৰে। কেতিয়াবা এই অনুকৰণৰ ৰূপত অভিনয় স্বৰূপে কাৰ্য কৰাও লক্ষ্য কৰা যায়। জ্যেষ্ঠজনক দেখি এনে বহু অনুকৰণৰ অভিনয় ৰূপৰ প্ৰকাশ সম্পৰ্কে শিশুৰ নিজৰ ধাৰণা নাথাকে। যি ৰূপে দেখে সেইধৰণেই প্ৰকাশ কৰে। শিশুৰ এনে অনুকৰণ কেতিয়াবা খন্তেকীয়া আৰু কেতিয়াবা দীৰ্ঘম্যাদী হয়। শিশুৱে যে কেৱল জ্যেষ্ঠজনকহে অনুকৰণ কৰে তেনে নহয় বৰঞ্চ কাণসমনীয়াৰ কাৰ্যকলাপো অনুকৰণ কৰে। 'মা' শব্দৰ অনুৰূপ 'মামা' শব্দৰ প্ৰয়োগত সৰলতা বিচাৰি পোৱৰ উপৰিও ধ্বনি প্ৰধানভাৱে 'মামা' শব্দৰ দৰে শব্দক 'মাম্মা' বুলি উচ্চাৰণ কৰি আনন্দ লাভ কৰা দেখা যায়।

(৪) ধাৰণাৰ বিকাশ ঃ

শিশুৰ মনত উদয় হোৱা শ্ৰেণীকৰণৰ ধাৰণা, প্ৰতীকাত্মক ধাৰণা আদিয়ে শিশুৰ মানসিকতাত বিকাশশীলৰ ইংগিত বহন কৰে। দৈনন্দিন নতুন নতুন বস্তুৰ সৈতে পৰিচিত হৈ যোৱাৰ লগে লগে ইবোৰৰ ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰই শিশুৰ মনত শ্ৰেণীকৰণৰ ধাৰণা আনি দিয়ে। সেয়েহে লাহে লাহে চৰাই, জন্তু, ৰন্ধন-সামগ্ৰী, ফলমূল, ফুল আদিৰ পাৰ্থক্য অনুভৱ কৰে। তদুপৰি মৰম, খং আদি মানৱীয় অনুভূতি, পুৰুষ-নাৰীৰ কণ্ঠস্বৰৰ প্ৰভেদ আৱিষ্কাৰ কৰাত সক্ষম হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, 'সৌটো জোনবাই' বুলি ক'লে এজন শিশুৱে সদায় আকাশলৈ বা ওপৰলৈ চোৱা দেখা যায়। শিশুৰ মনত প্ৰতীকাত্মক ধাৰণা গঢ় লোৱা দেখা যায়। প্ৰতীকাত্মক ধাৰণাই শিশুৰ মানসিকতাৰ বিকাশত বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। প্ৰাথমিক অৱস্থাত শৰীৰৰ অৱস্থাসমূহ চিনাক্ত কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাৰ লগে লগে শৰীৰৰ অংগ সম্পৰ্কীয় ধাৰণাৰ বিকাশ হোৱা দেখা পোৱা যায়। প্ৰতীকাত্মক ধাৰণাই শিশুৰ মানসিকতাৰ বিকাশত বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। প্ৰাথমিক অৱস্থাত শৰীৰৰ অংগসমূহ চিনাক্ত কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাৰ লগে লগে শৰীৰৰ অংগ সম্পৰ্কীয় ধাৰণা বিকাশ হোৱা দেখা পোৱা যায়। প্ৰতীকাত্মক ধাৰণাই শিশুৰ মানসিকতাত যথেষ্ট প্ৰভাৱ

বিস্তাৰ কৰে। যাৰ বাবে নিজৰ মাকৰ দৰে নাৰীক ‘মা’ বুজোৱা হয় বুলি ধাৰণা কৰা, মাটি বা কাপোৰৰ পুতলা শিশুক ভায়েক বা ককায়েক জ্ঞান কৰা দেখা পোৱা যায়। বাস্তৱ পৃথিৱীৰ প্ৰতিক্ৰিয়াসমূহে শিশুৰ ধাৰণাৰ বিকাশ হোৱাত সহায় কৰে।

১.০৫.২ অনুকৰণশীলতাৰ পৰ্যায় (দুবছৰৰ পৰা সাত বছৰ বয়সলৈ) ঃ

জন্মৰ পাছত বাক অক্ষম অৱস্থাত শিশুৰ অনুভৱ ক্ষমতাৰ বিকাশ হয়। শিশুৰ বিকাশৰ ফলস্বৰূপে শিশুৰ দুবছৰৰ পৰা সাতবছৰ বয়সৰ শিশু মানসিকতাত আৰু কাৰ্যাৱলীত দেখা পোৱা অনুকৰণ প্ৰৱণ ক্ষমতাৰ ভিত্তিত, শৈশৱৰ এই দ্বিতীয় পৰ্যায়টোক অনুকৰণশীলতাৰ পৰ্যায় বুলি ক’ব পৰা যায়। অনুভৱশীলতাৰ পৰ্যায়ৰ পৰা অনুকৰণশীলতাৰ পৰ্যায়লৈ গতি কৰাৰ সময়ত শিশুৰ মানসিকতাত কেইবাটিও দিশৰ উল্লেখনীয় পৰিৱৰ্তন হয়। এনে পৰিৱৰ্তনশীলৰ দিশৰ ভিতৰত শিশুৰ মনত প্ৰতীকাত্মক ধাৰণাৰ বিকাশ, পাৰদৰ্শিতা প্ৰদৰ্শনৰ ক্ষমতা আদি দেখা পোৱা যায়। অনুকৰণশীলতা পৰ্যায়ৰ নিৰ্দিষ্ট কিছুমান লক্ষণ এনেধৰণে দেখুৱাব পাৰি —

(১) অনুকৰণ আৰু ইচ্ছাকৃত আচৰণ ঃ

শিশুৱে পৰিৱেশ আৰু জ্যেষ্ঠজনৰ কাৰ্যাৱলী আৰু আচৰণৰ অনুকৰণৰ জৰিয়তে ইচ্ছাকৃত অভিনয় কৰা দেখা যায়। এনে অভিনয় দক্ষতা শিশুৰ মানসিক বিকাশৰ এক উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন। এনে মানসিকতাৰ বাবে শিশুৱে কোনো পৰিস্থিতিত পৰি ভাও জোৰে বা অভিনয় প্ৰদৰ্শন কৰে। এই স্তৰত সৰল অভিনয় কৌশলৰ প্ৰয়োগ দেখা পোৱা যায়। যেনে - চুৰ কৰিলে বা ভুল কাম কৰিলে মনে মনে থাকি লুকুৱাই ৰখা, কোনো কথা অজ্ঞাত হ’লে বা উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে কথা সলাই আন কথাৰে মনোযোগ আকৰ্ষণৰ চেষ্টা কৰা আদি। আনৰ দ্বাৰা নিজৰ মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰাবৰ বাবে কেতিয়াবা এই পৰ্যায়ৰ শিশুৱে বিভিন্ন কৌশল প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়। সাধাৰণতে জন্মৰ পৰা দুবছৰ বয়সলৈ শিশুৱে কৰা অনুকৰণ আৰু তাৰ প্ৰকাশ কৌশলৰ মাজত বোধগম্যতা নাথাকে। সেই সময়ত বাস্তৱ পৃথিৱীখন যিদৰে দেখে শিশুৱে সেইদৰেই অনুকৰণ কৰে। কিন্তু অনুকৰণশীলতাৰ পৰ্যায়ত শিশুৱে কৰা অনুকৰণ পোনপটীয়াকৈ প্ৰদৰ্শন কৰিব পাৰে নাইবা নিজা ধৰণে ৰূপ দিব পাৰে। তদুপৰি এনে অনুকৰণে পৰৱৰ্তী সময়ত ইচ্ছাকৃত

গতি দিব পৰাৰ সক্ষমতা গঢ়ি তোলে। দুবছৰৰ পৰা সাত বছৰ বয়সৰ শিশুৱে বাস্তৱ জীৱনক সম্পৰ্কিত কৰি কৰা কাৰ্য বা অভিনয়ৰ ফলস্বৰূপে নিজকে ডাঙৰৰ দৰে কল্পনা কৰি মেখেলা-চাদৰ পিন্ধি ওমলা, পুতলা গাড়ী চলোৱা, বিচনা বা অন্যান্য ওখ ঠাই মঞ্চ হিচাপে কল্পনা কৰি অভিনয় কৰা আদি কাৰ্য কৰা দেখা যায়। এই স্তৰতো শিশুৰ মনত এনে বহু অনুকৰণ অভিনয় কাৰ্যৰ কাৰণ অজ্ঞাত হৈ থাকে।

(২) কল্পনাৰ বিকাশ ক্ষমতা ঃ

অনুকৰণশীলতাৰ পৰ্যায়ত শিশুৰ মনোজগত বিশেষ কল্পনাক্ষম হৈ উঠে। শিশুৱে কল্পনাৰ জৰিয়তে বাস্তৱ আৰু অভিজ্ঞতাৰ পৃথিৱীখনৰ লগত অতিলৌকিক অনেক কাৰ্য জড়িত কৰি লয়। সেয়েহে শিশুৱে সাধুকথা, নিচুকণি গীতৰ চৰিত্ৰসমূহক জীৱন্ত চৰিত্ৰ হিচাপে কল্পনা কৰে। জড়জগতৰ সামগ্ৰীৰ মাজতো প্ৰাণ থকাৰ কথাত বিশ্বাস কৰে। কল্পনা প্ৰৱণতাৰ বাবেই শিশুৱে পুতলাৰ লগত কথা পতা, নিজৰ মাজতে কথাপাতি আপোন বিভোৰ হৈ খেলি থকা আদি কাৰ্য কৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই পৰ্যায়ত শিশু মন চিত্ৰাংকণৰ প্ৰতি সততে আকৰ্ষিত হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। বাস্তৱ পৃথিৱীখনো কল্পনাৰ আৱেশেৰে বান্ধি চিত্ৰৰ জৰিয়তে সৃজনীশীল ৰূপ দিয়া শিশু মানসিকতাও কল্পনাৰ বিকাশ ক্ষমতাৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

(৩) বাস্তৱমুখী দৃষ্টিভংগী ঃ

পৰিৱেশ আৰু অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে বাস্তৱ পৃথিৱীখন অধিক কাষৰ পৰা পোৱাৰ লগে লগে শিশুৰ মানসিকতাত বাস্তৱ সম্পৰ্কে ধাৰণা গঢ় লৈ উঠে। প্ৰতীকাত্মক জ্ঞান আৰু কল্পনাৰ বিকাশৰ ফলত বাস্তৱ পৃথিৱীৰ লগত ইয়াৰ সমতা আৰু পাৰ্থক্য নিৰূপণ ক্ষমতা গঢ়ি উঠাৰ লগে লগে বিশ্ব সম্পৰ্কে ধাৰণা গঢ় লৈ উঠে। জ্ঞানবিদ পিয়াজে বাস্তৱৰ লগত শিশু মানসিকতাৰ সম্পৰ্ক নিৰ্ণয়ৰ এই বাস্তৱমুখী দৃষ্টিভংগীক 'প্ৰতীক-বাস্তৱ বিশ্ব সম্পৰ্ক' হিচাপে অভিহিত কৰিছে। ইয়াৰ ফলত কল্পনা আৰু বাস্তৱ, সঁচা আৰু মিছাৰ মাজত শিশুৰ মনত সন্দেহৰ উদয় হয়। এনে কৌতূহলৰ সঠিক সমাধানে শিশুক বাস্তৱ পৃথিৱীৰ অধিক কাষ চপাই আনিব পাৰে।

বাস্তৱ অভিজ্ঞতা, নৈতিক দিশৰ আদৰ্শৰ জৰিয়তে শিশুৰ মনত আধ্যাত্মিক চিন্তাৰ প্ৰসংগ, আত্মৰক্ষাৰ অক্ষমতাৰ ভাৱ আনিব পাৰে। অনুকৰণশীল পৰ্যায়ৰ শেষৰ ফালে শিশুৰ মানসিকতাত বাস্তৱমুখী ধাৰণা গঢ় লয় যদিও এনে ধাৰণা বিকাশ হয় ইয়াৰ শৈশৱকালৰ শেষ পৰ্যায়ৰ বাস্তৱভিত্তিক কাৰ্যশীলতাৰ পৰ্যায়তহে।

(৪) **কৌতূহল প্ৰৱণতা ঃ**

শিশুৰ মনত স্বভাৱতেই প্ৰৱল কৌতুহল বিদ্যমান। এনে মানসিকতাৰ বাবে শিশুৰ মনত কোনো সামগ্ৰী বা ঘটনাৰ উৎস সম্পৰ্কে অতি সৰলভাৱে কৌতূহল জাগ্ৰত হোৱা দেখা যায়। দিনে দিনে নকৈ পৰিচিত হৈ যোৱা আৰু অভিজ্ঞতাৰ আৱৰ্তলৈ অহা দিশবোৰ শিশুৱে আগ্ৰহেৰে গ্ৰহণ কৰে। কৌতূহলৰ প্ৰভাৱত শিশু মনত প্ৰশ্নৰ উদয় হয়। ‘কি’, ‘কিয়’, ‘ক’ত’, ‘কিদৰে’ আদি অনেক প্ৰশ্ন কৌতূহল প্ৰশমিত নোহোৱা পৰ্যন্ত শিশুৱে সোধে। এনে উত্তৰ যদি মনোগ্ৰাহী আৰু ঔৎসুক্য অন্ত পেলাব পৰা বিধৰ নহয়, তেনেহ’লে একেটা কথাকে বাৰে বাৰে অৱতাৰণা কৰিব পাৰে। কৌতূহলৰ সঠিক সামৰণি নহ’লে বা আঁতিগুৰি উলিয়াব নোৱাৰিলে শিশুৰ মনত ইয়াৰ চিন্তনৰ চাপ পৰা দেখা পোৱা যায়। শিশু মনৰ এনেধৰণৰ মানসিক লক্ষণসমূহৰ উপৰিও শিশুমনত ভেদহীন চিন্তা দেখা পোৱা যায়।

১.০৫.৩ বাস্তৱভিত্তিক কাৰ্যশীলতাৰ পৰ্যায় (সাত বছৰৰ পৰা বাৰ বছৰ বয়সলৈ) ঃ

বাস্তৱভিত্তিক কাৰ্যশীলতাৰ পৰ্যায় শৈশৱ কালৰ তৃতীয় পৰ্যায়। এই পৰ্যায়ৰ বয়সৰ সীমা শিশুৰ সাত বছৰ বয়সৰ পৰা বাৰ বছৰ বয়সলৈ। অনুভৱশীলতাৰ আৰু অনুকৰণশীলতাৰ পৰ্যায় অতিক্ৰম কৰি অহাৰ লগে লগে এই স্তৰত শিশুৰ সৰলতাপূৰ্ণ মানসিকতা জ্ঞান বৰ্ধনৰ দিশতো স্পষ্ট হৈ উঠে আৰু বাস্তৱ পৰিস্থিতি আৰু ঘটনাৰ লগত তেওঁলোকে অধিক জড়িত হৈ পৰে। বাস্তৱ বিশ্বৰ লগত পৰিচিত হোৱাৰ লগে লগে শিশুৰ ন-ন চিন্তাৰ উদয় হৈ চিন্তাৰ বিস্তৃতি সাধন ঘটায়। তেওঁলোকৰ কাৰ্যকলাপ আৰু আচৰণ সমাজৰ লগত জড়িত হৈ পৰে। এই পৰ্যায়ৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য দেখুৱাব পাৰি —

(১) **পৰ্যবেক্ষণ ক্ষমতা ঃ** এই পৰ্যায়ত শিশুৱে চৌপাশৰ পৰিৱেশ নিজা সক্ষমতাৰে লক্ষ্য কৰে

আৰু ইয়াৰ ভিত্তিত নিজা ধাৰণা গঢ়ি তোলে। বাস্তৱ পৃথিৱীখনৰ অধিক কাষ চাপি যোৱাৰ লগে লগে শিশুৰ মনত চিন্তাৰ পৰিশীলতা পূৰ্বতকৈ বৃদ্ধি পায়। তেওঁলোকে সমাজৰ ইতিবাচক আৰু নেতিবাচক দিশসমূহ নীৰৱ দৰ্শকৰ বাবে লক্ষ্য কৰে। ঘৰুৱা আৰু সামাজিক পৰিৱেশ অনুসৰি পুৰাতন ৰীতি-নীতি, সংস্কাৰ, লোক পৰম্পৰা পৰিৱেশ্য কলা আদি আগ্ৰহেৰে লক্ষ্য কৰে। ঘৰুৱা পৰিৱেশৰ অনুকৰণত শিশু কাৰ্যাৱলী গঢ়লৈ উঠে। এই পৰ্যায়তে নিজা প্ৰতিভা বিকাশৰ জৰিয়তে শিশুৰ আত্মপ্ৰকাশৰ দিশটোও প্ৰতিফলিত হয়। সমাজ বাস্তৱত কাষ চাপি যোৱাৰ লগে লগে শিশুৰ মানসিকতাত ভাল আৰু বেয়া দিশৰ আত্মসমালোচনামূলক মনোভাৱৰ এটি প্ৰাথমিক লক্ষণ দেখা পোৱা যায়। তদুপৰি শিশুৱে অভিজ্ঞতা আৰু অনুকৰণৰ জৰিয়তে আত্মবিশ্বাস আৰু আত্মৰক্ষা সম্পৰ্কটো ধাৰণা কৰিবলৈ লয়।

(২) **পাৰ্থক্য বিচাৰৰ ধাৰণা ঃ** বাস্তৱভিত্তিত কাৰ্যশীলতাৰ এই পৰ্যায়ত বাস্তৱ পৃথিৱীখনৰ পৰিৱেশৰ সৈতে শিশুৰ মনত পাৰ্থক্য বিচাৰৰ ক্ষমতা গঢ় লৈ উঠে। এই পৰ্যায়তে ৭ বছৰৰ পৰা ১২ বছৰ বয়সৰ শিশুৰ মাজত শ্ৰেণীকৰণ বা বিভাজন ক্ষমতাই পৰিপক্কতা লাভ কৰে। এই পৰ্যায়ত শিশুৱে ভাল আৰু বেয়া, সঁচা আৰু মিছাৰ মাজত পাৰ্থক্য বিচাৰৰ প্ৰয়াস কৰে। শিশুৰ এনে মানসিকতা গঢ় লোৱাত পিতৃ-মাতৃ, অন্যান্য ব্যক্তিৰ পৰা লাভ কৰা নৈতিকতাৰ জ্ঞান আৰু দৈনন্দিন লাভ কৰা পৰিৱেশে সহজে পাৰ্থক্য বিচাৰৰ সমান্তৰালভাৱে পাৰ্থক্যৰ মাজত সাদৃশ্য নিৰূপণৰ প্ৰয়াসো শিশুৰ মানসিকতাত পোৱা যায়। আনহাতে বাস্তৱভিত্তিক কাৰ্যশীলতাৰ পৰ্যায়তে শিশু প্ৰতিযোগিতাৰ মনোভাৱ, নিজকে যোগ্য বুলি প্ৰকাশিত কৰাৰ মানসিকতা কম-বেছি পৰিমাণে লক্ষ্য কৰা যায়।

(৩) **অনুসন্ধানমূলক দৃষ্টিভংগী ঃ** শৈশৱকালৰ দ্বিতীয় পৰ্যায়ত দেখা পোৱা শিশুৰ কৌতূহল প্ৰৱণ মানসিকতাই বাস্তৱ ভিত্তিক কাৰ্যশীলতাৰ পৰ্যায় বিকাশ লাভ কৰে। ইয়াৰ ভিত্তিতে শিশুৰ মনত কোনো ঘটনা অনুসন্ধানমূলক বিচাৰভংগীয়ে ক্ৰিয়া কৰে। এই স্তৰত কোনো কৰ্মৰ কাৰ্য আঁচনি তৈয়াৰ কৰাৰ মানসিকতা দেখা পোৱা যায়। এনে অনুসন্ধানমূলক কৰ্মত শিশুৰ পূৰ্বৰ অভিজ্ঞতা আৰু সমাজৰ লগত জড়িত কোনো ঘটনাৰ স্বৰূপ বা সমস্যা সমাধান কৰাৰ প্ৰয়াস দেখা পোৱা যায়। সেয়ে তেওঁলোকে মানসিক বিচাৰ ক্ষমতা আৰু পৰীক্ষাৰ জৰিয়তে সংঘটিত কোনো কাৰ্যৰ উৎস বা কাৰণ নিৰ্ণয় কৰিব বিচাৰে।

শিশুৰ শাৰীৰিক পৰিৱৰ্তনক কোৱা হৈছে বৃদ্ধি আৰু বিকাশ বোলাত শিশুৰ ব্যক্তিত্ব, মানসিক, সামাজিক আৰু নৈতিক আদি দিশত হোৱা পৰিৱৰ্তনক বুজায়। বিকাশ এক অবিৰত আৰু জীৱনজোৰা প্ৰক্ৰিয়া। ই গোটেই জীৱন যুদ্ধত অস্পষ্ট আৰু গুণগত ৰূপত চলি থাকে। মনোবিজ্ঞানীৰ বাবে বিকাশ হৈছে বিশিষ্ট অধ্যয়নৰ বিষয়।